

Tanend appèl

De bijdrage van ontkerkelijking en ontzuiling aan het aantal CDA-zetels in de Tweede Kamer, 1970-2010

Manfred te Grotenhuis, Rob Eisinga, Tom van der Meer & Ben Pelzer*

Summary

In this article we raise the research question to what extent the declining number of church members and the changing voting behavior among church members and non-members explain the longitudinal trend in voter turnout of the largest Christian political party in the Netherlands, the Christian Democratic Appeal (CDA). In a counterfactual analysis we simulated no disaffiliation since 1970 and found a more or less constant loss of 9 seats in the Dutch House of Representatives throughout the whole period. Next, we simulated no change in voting behavior of both church members and non-members since 1970 and this resulted in a substantial loss of 10 to 14 seats, concentrated in 1994-2010. We also estimated the contribution of church members' and non-members' voting behavior separately. It turned out that until 1994 the effects were opposite to each other. As a result the net effect of voting behavior was close to zero for a long time. This changed dramatically from the 1994 elections onwards as many church members did not vote for the CDA anymore and tipped the balance. This was especially so in the 2010 elections, where the CDA faced unprecedented losses.

1. Inleiding en onderzoeksvraag

Het Christen-Democratisch Appèl werd officieel opgericht in 1980. Het is een fusie van de drie grootste confessionele politieke partijen uit die tijd: de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP). Vooral de laatste partij verloor veel zetels bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1971 en 1972 en zocht hechtere samen-

* Manfred te Grotenhuis, Rob Eisinga en Ben Pelzer zijn als statistici verbonden aan de sectie sociologie van de Radboud Universiteit Nijmegen. Tom van der Meer is politicooloog, afdeling politicologie, Universiteit van Amsterdam.

werking met de andere twee confessionele partijen. Bestuurlijk is het CDA zeer succesvol gebleken: het maakte met uitzondering van de periode 1994-2002 deel uit van de regering. Vooral onder de lijsttrekkers Lubbers (1982-1994) en Balkenende (2002-2010) was het aantal CDA-Tweede Kamerleden relatief groot. Ondanks deze successen is er echter een dalende lange termijn trend te ontdekken in het aantal CDA-Tweede Kamerzetels (Andeweg & Thomassen 2011). Daar komt bovenop dat het CDA in 2010 de grootste nederlaag leed uit zijn geschiedenis: van de 41 zetels in de Tweede Kamer bleven er slechts 21 over. In de wekelijkse peilingen uit de eerste vier maanden van 2012 lag het aantal zelfs rond 13 zetels en net na de val van het kabinet daalde het naar 11 zetels (<http://www.noties.nl/>).

De duiding van het zetelverloop is tweeledig. Enerzijds zijn er de pieken en dalen die vermoedelijk verband houden met partijpolitiek en leiderschap, twee factoren die belangrijker werden naarmate Nederland meer ontzuilde. Zo slaagde Lubbers erin om leiding te geven aan een solide economische ('no-nonsense') politiek die zowel de traditionele kerkelijke achterban als het groeiend aantal onkerkelijken aansprak. Balkenende voegde daar het 'normen en waarden' debat aan toe, dat ook onkerkelijken ongeacht de economische situatie al jarenlang het belangrijkste maatschappelijke probleem vinden (Dekker & Den Ridder 2011).

Anderzijds is er zoals gezegd de trage maar gestage lange termijn daling van het aantal CDA-zetels en dit houdt mogelijk verband met ontkerkelijking. Aangezien het loyale kernelectoraat van het CDA vooral uit kerkelijke Nederlanders bestaat, kan de forse daling van het aantal kerkleden – volgens gegevens van het Sociaal en Cultureel Planbureau van ruim 60 procent in 1970 naar 30 procent in 2010 – tot een structurele verzwakking hebben geleid. Het aantal CDA-zetels kan dus gedaald zijn doordat eenvoudigweg het potentiële electoraat in omvang afnam, zonder dat kerkleden en onkerkelijken van stemgedrag veranderden.

In een eerdere studie naar het lange termijn verloop van het aantal zetels van het CDA en zijn voorlopers ARP, CHU en KVP, werd geconcludeerd dat tussen 1965 en 1994 niet zozeer ontkerkelijking bepalend was, maar ontzuiling, dat wil zeggen het dalend aantal kerkleden dat op het CDA stemde (Eisinga, Felling & Franses 1995). De auteurs spraken deze conclusie wel met enige voorzichtigheid uit, omdat het kerklidmaatschap werd vastgesteld door rechtstreeks te vragen naar het kerkgenootschap. Als er eerst gevraagd wordt of men zich als kerklid beschouwt en daarna naar het kerkgenootschap (een zogenaamde *tweetrapsvraag*), dan levert dat een lager aantal kerkleden op (Becker & De Hart 2006; Eisinga & Felling 1990). Dit verschil ontstaat

doordat personen die als kerklid staan ingeschreven maar niet meer naar de kerk gaan, de neiging hebben om zich nog wel kerklid te noemen op de rechtstreekse vraag. Omdat steeds meer kerkleden alleen in naam nog kerklid zijn en niet of nauwelijks naar de kerk gaan, lijkt het of minder kerkleden op het CDA zijn gaan stemmen als men de rechtstreekse vraag naar kerklidmaatschap gebruikt. In een tweede studie (Te Grotenhuis, Eisinga, & Scheepers 1998) werd met behulp van de tweetrapsvraag vastgesteld dat in de periode 1970-1995 ontkerkelijking wèl electoraal verlies veroorzaakte voor het CDA. De vraag in hoeverre het CDA zetels verloor doordat kerkleden op een andere partij gingen stemmen, werd niet eenduidig beantwoord omdat alleen werd gekeken naar het (geringe) effect van kerkleden en onkerkelijken samen en niet naar de afzonderlijke effecten. Andeweg (1995) toonde aan dat dit onderscheid juist nuttig is, zeker voor de periode 1989-1994 waarin het aantal CDA-zetels mede daalde omdat er minder kerkleden op stemden, maar ook omdat de onkerkelijken zich van de partij afkeerden in 1994 terwijl de ontkerkelijking weinig effect had. Deze conclusies baseerde Andeweg op gegevens van het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) waarin de rechtstreekse (ééntraps-)vraag naar kerklidmaatschap werd gebruikt.

Inmiddels zijn we meer dan 15 jaar verder en zijn er tal van spectaculaire en onvoorziene politieke ontwikkelingen geweest in Nederland. Bovendien blijkt uit een recente studie dat religie in Nederland nog steeds een belangrijke rol speelt in de partijkeuze en belangrijker is dan sociale klasse (Jansen, 2010), ondanks dat religie minder relevant is geworden voor de partijkeuze in Nederland (Aarts & Thomassen 2008; Irwin & Van Holsteyn 1989; Van der Meer, Van Elsas, Lubbe & Van der Brug 2012). We stellen daarom in deze bijdrage de volgende onderzoeksvraag:

In hoeverre is het aantal CDA-zetels in de Tweede Kamer in de periode 1970-2010 gerelateerd aan:

- *het aantal kerkleden*
- *het stemgedrag onder kerkleden en het stemgedrag onder onkerkelijken?*

Het onderscheid tussen ontkerkelijking (minder kerkleden) en ontzuiling (minder kerkleden stemmen CDA) is niet alleen vanuit wetenschappelijk oogpunt interessant. Als namelijk zou blijken dat het CDA om welke reden dan ook, een minder aantrekkelijk alternatief is geworden voor kerkelijke kiezers, dan is het wellicht mogelijk door een politieke koerswijziging het verloren electoraat weer terug te winnen. Mocht ontkerkelijking de zwaarder wegende factor zijn dan zijn de mogelijkheden waarschijnlijk beperkter, omdat herkerkelijking in Nederland weinig voorkomt (Need & De Graaf 2005). In dat geval

zou een meer radicale politieke koerswijziging nodig zijn om juist een nieuw (onkerkelijk) kernelectoraat aan te boren.

2. De gegevens en de analyse-methode

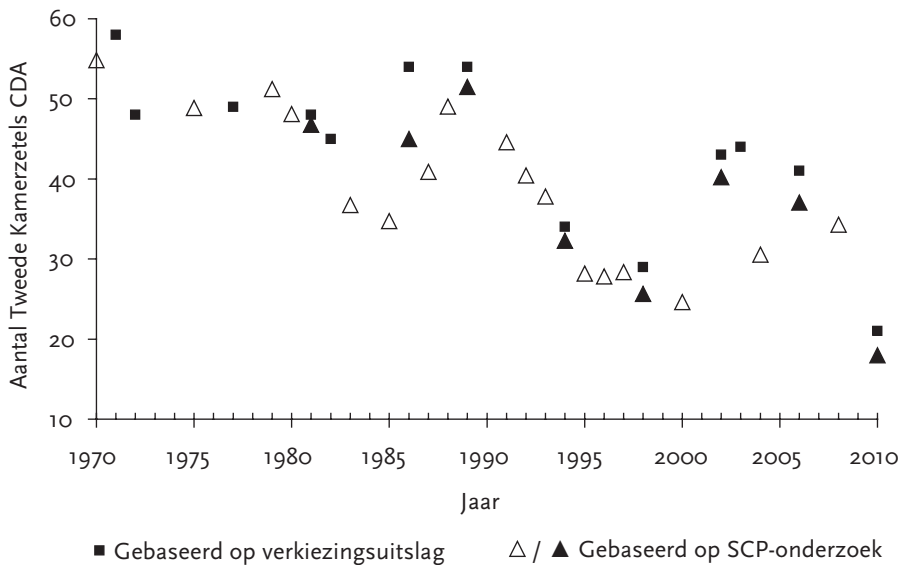
Culturele veranderingen in Nederland

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden, maken we gebruik van gegevens uit het longitudinale onderzoek 'Culturele Veranderingen' van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP). In dit onderzoek wordt sinds 1970 de Nederlandssprekende bevolking tussen 16 en 75 jaar gevraagd naar een grote verscheidenheid aan opvattingen en gedragingen, waaronder religie en politiek. Doordat veel vragen hetzelfde zijn gebleven door de jaren heen, biedt dit onderzoek een goede gelegenheid om veranderingen door de tijd te meten. De personen in het onderzoek zijn door middel van een adressensteekproef aselekt uit een postcodebestand gekozen. De steekproefomvang ligt steeds rond de 2000 respondenten. We maken gebruik van voldoende representatieve steekproeven uit de jaren 1975, 1979, 1980, 1981, 1983, 1985, 1986, 1987, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 2000, 2002, 2004, 2006, 2008 en 2010.¹ Uit deze omvangrijke set steekproeven hebben we twee variabelen geselecteerd: kerklidmaatschap en stemintentie. Om te achterhalen of iemand zich beschouwt als kerklid is de tweetrapsvraag gebruikt. Door deze vraagstelling beschouwen respondenten die slechts in naam kerklid zijn zich vaak als onkerkelijk (Eisinga & Felling, 1990). Dit vinden wij een beter uitgangspunt aangezien deze individuen niet of nauwelijks naar de kerk gaan en de christelijke levensbeschouwing niet of slechts in zwakke mate onderschrijven (Becker 2003). Zij zullen daarom ook veel minder geneigd zijn om op het CDA te stemmen dan kerkleden die regelmatig de kerk bezoeken en wel religieus zijn.

Om het politiek stemgedrag te meten, is gevraagd naar de stemintentie, dat wil zeggen de partij waarop men zou stemmen indien er op dat moment Tweede Kamerverkiezingen zouden zijn. De antwoorden zijn vertaald naar het aantal zetels dat het CDA zou behalen, waarbij we ons baseren op de respondenten die wisten waar zij op zouden gaan stemmen (inclusief de 'blanco' stemmen).² Zoals in elk steekproefonderzoek zit er een onbetrouwbaarheid in de schatting van het aantal zetels. Informatie hierover is nodig om vast te kunnen stellen of relatief kleine verschuivingen van 2 of 3 zetels zich daadwerkelijk voordoen in de populatie. In de media worden dergelijke verschuivingen echter vaak (onterecht) als reële veranderingen gepresenteerd. De onbetrouwbaarheid in het SCP-onderzoek is gemiddeld +/- 3 zetels. Dat

betekent dat het werkelijk aantal virtuele Tweede Kamerzetels – er is immers gevraagd naar de stemintentie – naar alle waarschijnlijkheid te vinden is in een bandbreedte van 6 zetels rond de steekproefuitkomst.³ Waarschijnlijk is deze onbetrouwbaarheid echter lager omdat de steekproeven van het SCP zijn gestratificeerd naar gemeentegrootte, waardoor de toevalsfluctuaties enigszins ingeperkt zijn.⁴ Naast de betrouwbaarheid valt er ook iets te zeggen over de geldigheid. Daartoe is een vergelijking gemaakt tussen de virtuele CDA-zetels volgens het SCP-onderzoek en de echte stembusuitslag. Van de acht jaren waarin zowel een verkiezing als een SCP-onderzoek plaatsvond, liggen de virtuele uitslagen steeds *onder* de werkelijke uitslag en de afwijking is gemiddeld 3,5 zetels. In 1986 was het verschil het grootst (9 zetels), in alle andere jaren was het verschil tussen de 2 en 4 zetels. Afgezien van dit verschil, volgen de SCP-resultaten goed het werkelijke verloop (zie figuur 1).

Figuur 1: Het aantal Tweede Kamerzetels voor het CDA tussen 1970 en 2010, gebaseerd op verkiezingsuitslag (■) en gebaseerd op SCP-onderzoek (△ = geen verkiezingsjaar, ▲ = verkiezingsjaar). Databronnen: SCP CV1970-2010 en Parlementair Documentatie Centrum (<http://www.parlement.com/9291000/modulesf/ggch7kv1?key=g2wnmy86>)

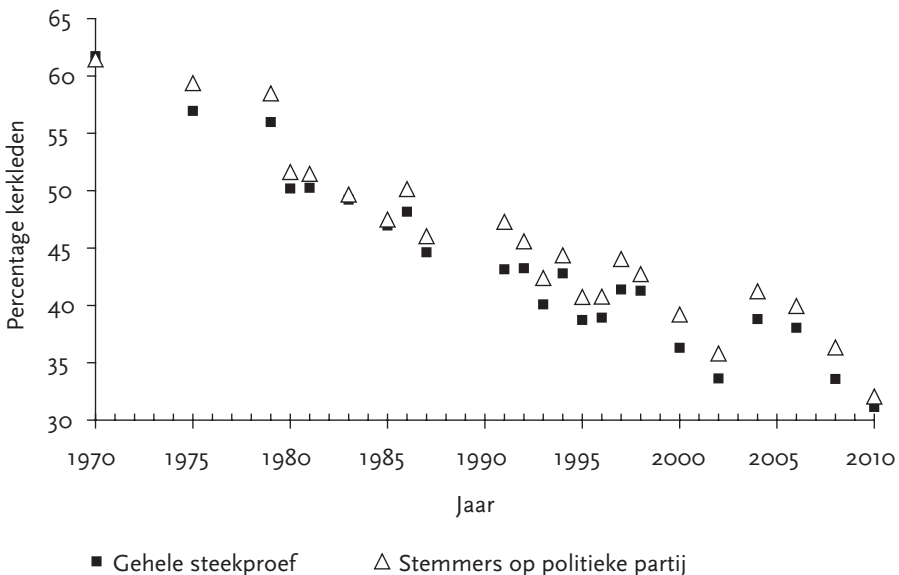
Dat betekent dat de virtuele Tweede Kamerzetels voor het CDA een vrij betrouwbare en geldige graadmeter zijn voor de populariteit van de partij, zij

het dat die structureel iets onderschat wordt. Men moet daarbij echter niet vergeten dat het in de SCP-onderzoeken gaat om een stem*intentie*, gemeten voor of na de verkiezingen. Verder is er een relatief grote groep respondenten (10 tot 15 procent) die niet weet waarop ze zou stemmen indien er verkiezingen zouden worden gehouden. In deze groep zijn de kerkleden licht ondervertegenwoordigd. Dat zegt echter niet veel, omdat onbekend is wie er uiteindelijk toch gaat stemmen en wie niet. Als we aannemen dat relatief veel kerkleden uit deze groep op het CDA stemmen bij echte verkiezingen en als naar verhouding veel onkerkelijken niet gaan stemmen, dan is de onderschatting in de SCP-steekproeven verklaard.

Ontkerkelijkheid

De lange termijn trend in figuur 1 kan het resultaat zijn van de ontkerkelijkheid, het proces waarin steeds minder mensen zich beschouwen als kerklid. Om een eerste indruk hiervan te krijgen, is nagegaan hoe het verloop is van de onkerkelijkheid tussen 1970 en 2010 volgens het SCP-onderzoek. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen het verloop onder alle ondervraagde Nederlanders en onder iedereen die aangaf te weten op welke partij hij/zij zou gaan stemmen als er dan Tweede Kamerverkiezingen zouden zijn (inclusief het 'blanco' stemmen), zie figuur 2.

Figuur 2: Het percentage kerkleden in de gehele steekproef (■) en onder respondenten die aangaven op bepaalde partij te gaan stemmen bij verkiezingen (△). Databron: SCP, CV1970-2010

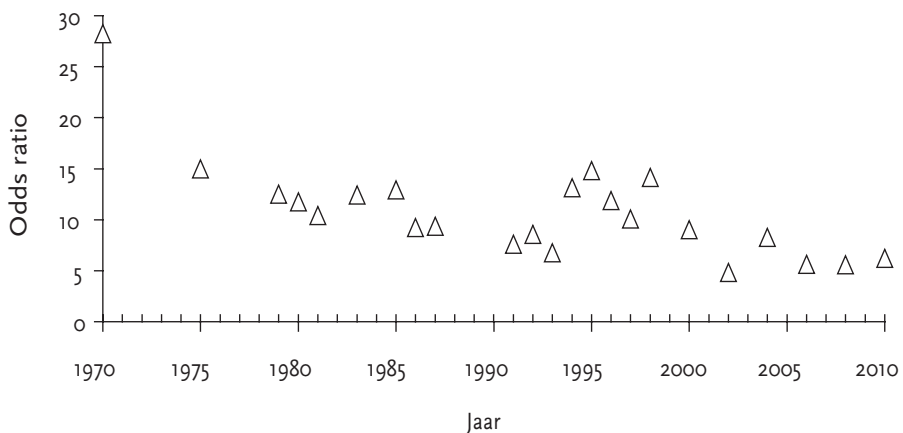

In de figuur is te zien dat tussen 1970 en 2010 de ontkerkelijking vrijwel lineair verloopt. In 1970 was het percentage kerkleden onder alle respondenten 62 en daalde het grofweg met 3,5 procentpunten per 5 jaar naar 31 in 2010. Onder de mensen die wisten op welke partij ze zouden stemmen, is het percentage kerkleden structureel iets hoger (± 2 procentpunten) maar de neerwaartse trend is gelijk.

Ontzuiling

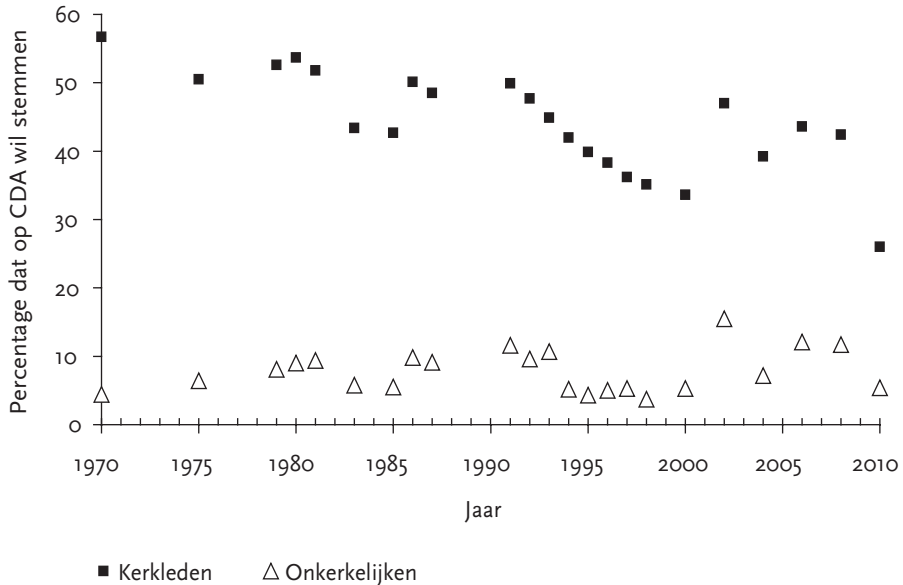
In de inleiding werd geopperd dat het verlies aan CDA-zetels wellicht ook komt doordat kerkleden de partij minder aantrekkelijk zijn gaan vinden. Deze verminderde aantrekkelijkheid kan voortkomen uit ontzuiling, een veelomvattend proces waarin ondermeer individuen zich steeds minder laten leiden door religieuze of andere ideologische motieven binnen de groep (zuil) waartoe ze behoren, maar eigen afwegingen maken. Het kan echter ook voortkomen uit wijzigingen binnen de partijpolitiek en partijleiding. We kunnen met onze gegevens deze twee verklaringen niet scheiden omdat er waarschijnlijk een wisselwerking bestaat: wijzigingen van de politieke koers zijn vaak een antwoord op electoraal verlies en kiezers reageren weer op wijzigingen in de partijpolitiek. De implicatie is wel dat de voorkeur voor het CDA onder kerkleden en onder onkerkelijken geen constante hoeft te zijn, maar meedeint op de golven van de ontzuiling en het politieke klimaat. Om hiervan een eerste indruk te krijgen is in figuur 3a per jaar de zogenaamde *odds ratio* berekend voor de relatie kerklidmaatschap/CDA.⁵ Met deze statistische maat kunnen we aangeven in hoeverre het behoren tot een kerkgenootschap bepalend is voor het stemmen op het CDA.

Figuur 3a: Odds ratio kerklidmaatschap/CDA, 1970-2010
(databron: SCP, CV1970-2010)

Uit deze figuur komt naar voren dat het effect van kerklidmaatschap in 1970 het sterkst was, snel daalde tussen 1975 en 1980, maar daarna vrij stabiel bleef en zelfs steeg tussen 1995 en 1998. Het is dus niet zo dat over de *gehele* onderzochte periode de kiezer steeds minder voorspelbaar is geworden als het gaat om de voorkeur voor het CDA. Met de *odds ratio* is het echter niet mogelijk om aan te geven in hoeverre de kerkleden en de onkerkelijken zijn veranderd in hun voorkeur voor het CDA.⁵ Daarom is per jaar uitgerekend welk percentage van de kerkleden en welk percentage van de onkerkelijken bij verkiezingen op het CDA zou gaan stemmen (zie figuur 3b). Hieruit blijkt dat met uitzondering van 1983 en 1985, tot en met 1990 ongeveer de helft van de kerkleden wilde stemmen op het CDA. Opvallend is verder dat tussen 1970 en 1990 onder onkerkelijken het aandeel CDA-stemmers weliswaar klein is, maar wel licht stijgt en 12 procent bereikt rond 1990. We zien hierin wat wel aangeduid wordt met het 'Lubbers-effect' (Elsinga & Voerman 2002). Onder aanvoering van deze lijsttrekker is het CDA zeer populair onder kerkleden, maar ook onder onkerkelijken is er naar verhouding veel sympathie voor de ingezette politieke koers om de economische problemen op te lossen. Na 1990 ziet dat er echter anders uit; het CDA verliest veel van haar aanhang onder de kerkleden en ook onder de onkerkelijken verdwijnt het animo. Dit resulteert in de ongekend zware verkiezingsnederlaag van 1994 (20 zetels verlies) en verder verlies in 1998 (-5 zetels), zie figuur 1. De mensen die de partij dan hebben afgeschreven, worden verrast door de opstanding onder Jan-Peter Balkenende: in 2002 behaalt de partij de grootste verkiezingswinst en gaat het aantal zetels van 29 naar 43. Deze overwinning is te danken aan de vele kerkelijke stemmers (47 procent van alle kerkleden zou volgens het SCP-onderzoek in 2002 op het CDA stemmen) maar ook een relatief hoog percentage onkerkelijke kiezers (15,5) draagt hieraan bij (zie figuur 3b). Tussen 2002 en 2008 ligt het percentage CDA-stemmers onder kerkleden en onkerkelijken wat lager, maar vrijwel niets wijst op het onverwachte (voorlopige) slotakkoord in 2010 waarin de CDA-fractie gehalveerd wordt. Volgens het SCP-onderzoek komt deze terugloop doordat er ongekend weinig kerkleden op het CDA stemmen (26 procent). Als men voor het CDA wil spreken van onvoorspelbare kiezers, dan is dat vooral in 2010 het geval. Voor die tijd is het kerklidmaatschap een goede voorspeller voor het CDA-stemgedrag. De correlatie tussen kerklidmaatschap en CDA ligt namelijk tussen 0,5 en 0,4 in de periode 1970-2004, op 0,35 in 2006/2008 en ten slotte op 0,3 in 2010.⁶

Figuur 3b: Het percentage kerkleden (■) en onkerkelijken (△) dat zegt op het CDA te stemmen tussen 1970 en 2010 (databron: SCP, CV1970-2010)

Uit figuur 3b blijkt ook dat de trend onder de kerkleden en onkerkelijken veelal synchroon verloopt. Als er meer kerkleden op het CDA zouden stemmen, dan is onder onkerkelijken het animo vaak ook groter en als omgekeerd het aantal CDA-stemmers onder kerkleden daalde, dan gebeurde bijna altijd hetzelfde onder de onkerkelijken.

Samenvattend kan gesteld worden dat de trend in CDA-zetels (figuur 1), naast ontkerkelijking (figuur 2), ook verband lijkt te houden met het wisselend stemgedrag onder kerkleden en onkerkelijken (figuur 3b). De exacte bijdrage van ontkerkelijking en ontzuiling is echter niet uit de figuren af te leiden. Om hierover uitspraken te doen zijn analyses uitgevoerd waarin wordt gesimuleerd dat er sinds 1970 geen verdere ontkerkelijking plaatsvond en waarin gesimuleerd wordt dat het stemgedrag sinds 1970 niet veranderde. Het verschil tussen het aantal CDA-zetels volgens het SCP-onderzoek en het aantal zetels volgens beide simulaties geeft dan aan hoe sterk ontkerkelijking en ontzuiling afzonderlijk bijdroegen aan de CDA-zetelverdeling sinds 1970. In de volgende paragraaf geven we daarvan een voorbeeld.

De analyse-methode: simulatie

Om de bijdrage van ontkerkelijking in de trend te berekenen, wordt gesimuleerd dat ontkerkelijking in de periode 1970-2010 niet plaatsvond maar dat de ontzuiling wel voortschreed. Onder deze condities wordt het percentage CDA-stemmers berekend en vertaald naar Tweede Kamerzetels (zie noot 2). Het verschil tussen het gesimuleerde aantal zetels en het waargenomen aantal zetels – volgens SCP-onderzoek – geeft dan de bijdrage van ontkerkelijking aan. Om de bijdrage van ontzuiling vast te stellen, wordt op soortgelijke wijze gesimuleerd dat in de periode 1970-2010 het stemgedrag onder kerkleden en onkerkelijken niet veranderde, terwijl er wel ontkerkelijking plaatsvond. Deze simulaties staan in de Engelstalige literatuur bekend als ‘purging’ (= uitzuiveren). We gaan hier niet te diep in op de onderliggende principes (zie daartoe Te Grotenhuis, Eisinga & Scheepers 1995; Clogg 1978; Xie 1989), maar zullen de techniek uitleggen aan de hand van een voorbeeld uit 1991. We kozen voor dit jaar als illustratie van de methode, omdat in dit jaar naar verhouding veel onkerkelijken zouden stemmen op het CDA. In de gehele periode 1970-2010 was het gemiddeld 4 tot 5 procent, maar er zijn uitschieters naar 12 procent en zelfs 15 procent in 2002 (zie figuur 3b). Hieruit blijkt, dat het succes van het CDA voor een deel afhangt van de wijze waarop de partij ook voor onkerkelijken aantrekkelijk is.

In tabel 1a zijn de steekproefgegevens uit 1991 weergegeven. De variabele *kerklidmaatschap* (categorieën: geen kerklid en kerklid) staat in de kolommen en de variabele *stemmen op het CDA* (categorieën: stemt op andere partij en stemt CDA) staat in de rijen. Per combinatie van categorieën zijn in de cellen de absolute aantallen en de kolompercentages vermeld. In de rij- en kolomtotalen staan de absolute aantallen en is er gepercentageerd op het steekproeftotaal (1360).

Tabel 1a: De relatie tussen kerklidmaatschap en het stemmen op het CDA in 1991 in absolute aantallen en percentages

	Geen kerklid	Kerklid	Rijtotalen
Stemt op andere partij	634 88,4%	322 50,1%	956 70,3%
Stemt op CDA	83 11,6%	321 49,9%	404 29,7%
Kolomtotalen	717 52,7%	643 47,3%	1360 100%

Databron: Sociaal en Cultureel Planbureau CV91 (p1108, DANS)

Uit de getallen in tabel 1a blijkt, dat van elke 100 onkerkelijken er in 1991 ongeveer 12 (11,6 procent) op het CDA willen stemmen als er dan verkiezingen zouden zijn. Bij de kerkleden zegt vrijwel de helft (49,9 procent) op het CDA te stemmen in 1991. Dat laatste is overigens niet uniek voor dit jaar: in de periode 1970-1992 ligt het percentage vrijwel steeds rond 50 procent om daarna te dalen (zie figuur 3b). Verder toont de tabel dat van alle respondenten die zeggen te gaan stemmen, ongeveer de helft onkerkelijk is (52,7 procent), zie ook figuur 2. Het totaalpercentage dat zegt te stemmen op het CDA is 29,7 en dat staat gelijk aan 45 zetels (berekening: $0,297 * 150$) in de Tweede Kamer.

De bijdrage van ontkerkelijking in 1991

Om de consequenties van de ontkerkelijking te bepalen, worden de gegevens uit 1991 (tabel 1a) gecombineerd met gegevens uit een eerdere periode. In dit geval startte het onderzoek in 1970, dus dit jaar wordt het referentiepunt. In 1970 bleek 61,4 procent van alle respondenten uit de steekproef kerklid en 38,6 procent onkerkelijk. Het percentage dat toen op het CDA zou stemmen bedraagt 36,6 en dat is omgerekend 55 zetels, 10 zetels meer dan in 1991. In tabel 1b zijn de cijfers voor onkerkelijkheid uit 1970 ingevuld en zijn de absolute kolomaantallen berekend op basis van de omvang van de steekproef uit 1991. Het totaal aantal onkerkelijken is dan 525 ($0,386 * 1360$) en het aantal kerkleden bedraagt 835 ($1360 - 525$). Vervolgens nemen we het stemgedrag uit 1991 over: 11,6 procent van alle onkerkelijken en 49,9 procent van alle kerkleden zou dan CDA stemmen. Uitgaande van de ontkerkelijkheid in 1970, levert dit stemgedrag de volgende absolute aantallen CDA-stemmers op: 61 onkerkelijken ($0,116 * 525$) en 417 kerkleden ($0,499 * 835$), zie tabel 1b.

Tabel 1b: De relatie tussen kerklidmaatschap en het stemmen op het CDA in 1991 terwijl gesimuleerd is dat er geen ontkerkelijking sinds 1970 plaatsvond

	Geen kerklid	Kerklid	Rijtotalen
Stemt op andere partij	464 88,4%	418 50,1%	882 64,9%
Stemt op CDA	61 11,6%	417 49,9%	478 35,1%
Kolomtotalen	525 38,6%	835 61,4%	1360 100%

Databron: Sociaal en Cultureel Planbureau CV91 en CV70 (p1108, p0998 DANS)

Dit levert opgeteld 478 CDA-stemmers op. Als de ontkerkelijking op het niveau van 1970 was gebleven, dan was 35,1 procent ($478 / 1360$) van alle respondenten

op het CDA gaan stemmen. In werkelijkheid werd dat geschat op 29,7 procent (zie tabel 1a). De afzonderlijke bijdrage van ontkerkelijking is dus $29,7 - 35,1 = -5,4$ procent en betekent een verlies van 8 zetels. De conclusie is daarmee dat van het totale geschatte zetelverlies van 10 tussen 1970 en 1991, er 8 kunnen worden toegeschreven aan ontkerkelijking.

Dit verlies van 8 Tweede Kamerzetels als gevolg van ontkerkelijking, is berekend met steekproefgegevens die een zekere mate van onbetrouwbaarheid hebben. Zo zal het percentage kerkleden in Nederland in 1970 niet precies 61,4 zijn geweest en in 1991 was het niet precies 47,3. Ook de schattingen van de percentages kerkleden en onkerkelijken die op het CDA zouden stemmen in 1991 (respectievelijk 49,9 en 11,6) staan niet precies vast. Al deze onbetrouwbaarheden zorgen ervoor dat het aantal zetels verlies ten gevolge van ontkerkelijking hoger of lager kan liggen dan 8. Het kan zelfs zo zijn dat het verschil in de gehele populatie, dat wil zeggen alle kiezers in Nederland in 1991 met een stemintentie, nul is. Om hierover meer zekerheid te krijgen is een statistische toets uitgevoerd en daaruit blijkt dat het verlies als gevolg van ontkerkelijking zeer waarschijnlijk niet lager is dan 6.⁷ Daarmee is een ondersteuning gevonden voor de hypothese dat met de ontkerkelijking een substantiële verlaging van het aantal CDA-zetels gepaard ging tussen 1970 en 1991.

De bijdrage van ontzuiling in 1991

Naast het uitzuiveren van het effect van ontkerkelijking, kan men ook het ontzuilingseffect uitschakelen, dat wil zeggen de veranderingen in het stemgedrag onder kerkleden en onkerkelijken. Daarvoor zijn opnieuw de steekproefgegevens uit 1970 gebruikt. In dat jaar was 56,7 procent van alle kerkleden van plan op het CDA te stemmen. Onder de onkerkelijken was dat percentage toen veel lager, namelijk 4,4 (zie ook figuur 3b). Deze percentages zijn ingevuld in tabel 1c samen met de aantallen kerkleden (643) en onkerkelijken (717) in 1991.

Tabel 1c: De relatie tussen kerklidmaatschap en het stemmen op het CDA in 1991 terwijl gesimuleerd wordt dat er geen verandering in stemgedrag onder (on)kerkelijken sinds 1970 plaatsvond

	Geen kerklid	Kerklid	Rijtotalen
Stemt op andere partij	685 95,6%	279 43,3%	964 70,9%
Stemt op CDA	32 4,4%	364 56,7%	396 29,1%
Kolomtotalen	717 52,5%	643 47,5%	1360 100%

Databron: Sociaal en Cultureel Planbureau CV91 en CV70 (p1108, p0998 DANS)

Met de gegevens uit tabel 1c is uit te rekenen hoeveel mensen onder de genoemde condities op het CDA zouden stemmen, namelijk $396 (0,044 * 717 + 0,567 * 643)$. Dat is 29,1 procent van het totaal en goed voor 44 zetels. Dit betekent dat als er tussen 1970 en 1991 zowel kerkleden als onkerkelijken niet zouden zijn veranderd van stemgedrag, dat het CDA dan 1 zetel minder zou hebben gekregen. Uit een statistische toets (noot 7) blijkt echter, dat dit verschil zo klein is dat we niet kunnen uitsluiten dat het door een steekproef-toevalligheid tot stand is gekomen en daarmee geen echt verlies aangeeft.

Uit deze uitkomst moet men niet concluderen dat veranderingen in stemgedrag onder kerkleden en onkerkelijken weinig tot niets bijdragen aan het aantal CDA-zetels. De totale bijdrage is namelijk zo gering, omdat in vergelijking met 1970 naar verhouding *meer* onkerkelijken aangaven op het CDA te zullen stemmen (4,4 procent in 1970 tegen 11,6 procent in 1991). Bij de kerkleden was dit juist andersom: daar wilden juist *minder* mensen gaan stemmen op het CDA (56,7 procent in 1970 tegen 49,9 procent in 1991). Deze twee tegengestelde tendensen heffen elkaar vrijwel op. Om nu te bepalen hoe sterk de bijdrage van de kerkelijke stemmers is, werd gesimuleerd dat tussen 1970 en 1991 onkerkelijken wel van stemgedrag veranderden maar de kerkleden niet. In dat geval zou het percentage 32,9 zijn geweest (83 (tabel 1a) + 364 (tabel 1c) / 1360). Het verschil met het geobserveerde aantal zetels (45) is daarmee afgerond -5 ($(0,297 - 0,329) * 150$).

Om de bijdrage te meten van de onkerkelijke stemmers, werd gesimuleerd dat het stemgedrag onder kerkleden wel zou zijn veranderd maar onder onkerkelijken niet. Het zo berekende percentage is 26 (32 (tabel 1c) + 321 (tabel 1a) / 1360). Dit verschil is afgerond 6 ($(0,297 - 0,26) * 150$). Er is dus in 1991 zetelverlies (-5) geleden omdat er minder kerkleden op het CDA stemden maar dit werd meer dan gecompenseerd (6) door de bijdrage van de onkerkelijken, die juist meer op het CDA gingen stemmen. Hieruit volgt dat de onkerkelijken door hun stemgedrag het CDA in 1991 behoed hebben voor een nog groter verlies. In de volgende paragraaf presenteren we via een aantal figuren en een tabel de uitkomsten van de simulatie methode voor alle jaren vanaf 1975 tot en met 2010.

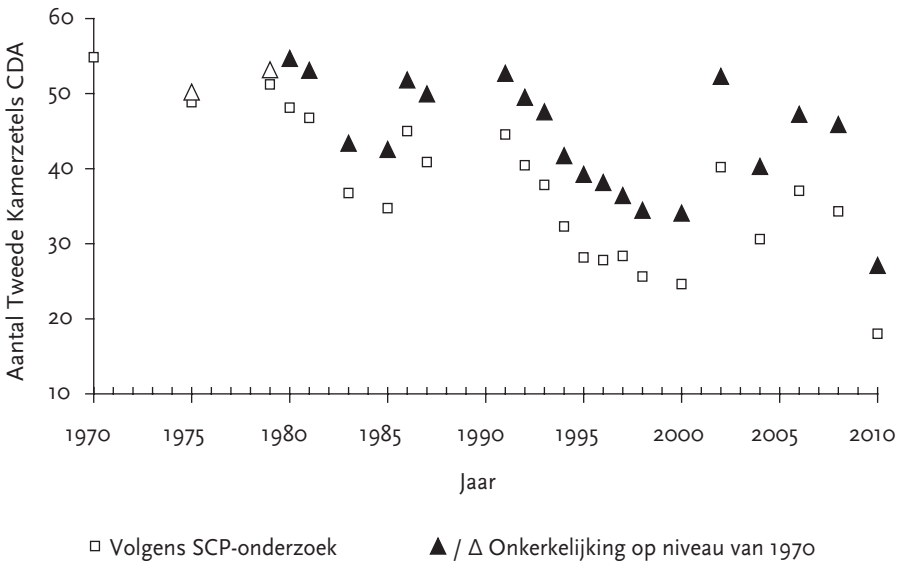
3. De resultaten

De bijdrage van ontkerkelijking

Allereerst is gesimuleerd dat in alle jaren uit de periode 1975-2010 de ontkerkelijking op het niveau van 1970 bleef, dat wil zeggen 61,4 procent kerkleden

en 38,4 procent onkerkelijken. Het stemgedrag onder onkerkelijken en kerkleden veranderde wel. De daaruit resulterende CDA-Tweede Kamerzetels zijn samen met de geobserveerde zetels volgens SCP-onderzoek afgebeeld in figuur 4.

Figuur 4: Het geobserveerde aantal Tweede Kamerzetels voor het CDA tussen 1970 volgens het SCP (□) en het aantal zetels als de ontkerkelijking sinds 1970 niet had plaatsgevonden (▲ = significant, △ = niet significant)

Als de onkerkelijkheid op het niveau van 1970 was gebleven, dan zou het aantal CDA-zetels structureel hoger zijn uitgevallen vanaf 1980 (in 1975 en 1979 is het verlies nog verwaarloosbaar en niet significant). Gemiddeld genomen is het verschil steeds 9 zetels in die periode. Het maximale effect wordt bereikt in de periode 1993-1996 (verlies 10) en in 2002-2008 (verlies 11). Grofweg geldt dus dat als er vanaf 1970 geen verdere ontkerkelijking was geweest, dat dan de CDA-fractie tussen 1980 en 2010 structureel ongeveer 9 zetels groter zou zijn geweest. Aangezien onkerkelijken in Nederland zelden weer kerklid worden (Need & De Graaf, 2005) moeten deze zetels als verloren worden beschouwd. We komen in de laatste paragraaf hier nog op terug, als een toekomstprognose wordt gegeven. Voor de volledigheid hebben we in tabel 2 voor elk jaar het afgeronde zetelverlies vermeld en de uitslag van de bijbehorende statistische toets.

Tabel 2: Aantal geobserveerde CDA-zetels en verschillen tussen aantal geobserveerde zetels en gesimuleerde aantal zetels bij geen ontkerkelijking en bij geen ontzuiling (afgeronde aantallen, 1970 als referentie)⁸

jaar	geobserveerde aantal zetels	ontkerkelijking†	ontzuiling (stemgedrag totaal)*	stemgedrag kerkleden	stemgedrag onkerkelijken
1970	55	ref.	ref.	ref.	ref.
1975	49	-1 ns	-4	-6	1 ns
1979	51	-2 ns	-1 ns	-4	2
1980	48	-7	1 ns	-2 ns	3
1981	47	-6	0 ns	-4	4
1983	37	-7	-9	-10	1 ns
1985	35	-8	-9	-10	1 ns
1986	45	-7	-1 ns	-5	4
1987	41	-9	-2 ns	-6	4
1991	45	-8	1 ns	-5	6
1992	40	-9	-2 ns	-6	4
1993	38	-10	-2 ns	-8	5
1994	32	-9	-9	-10	1 ns
1995	28	-11	-10	-10	0 ns
1996	28	-10	-11	-11	1 ns
1997	28	-8	-13	-14	1 ns
1998	26	-9	-14	-14	1 ns
2000	25	-9	-13	-14	1 ns
2002	40	-12	5	-5	11
2004	31	-10	-8	-11	2
2006	37	-10	-1 ns	-8	7
2008	34	-12	-1 ns	-8	7
2010	18	-9	-14	-15	1 ns

ns: niet significant bij $\alpha=5\%$ (enkelzijdig) en getoetst op niet afgeronde aantallen (zie ook noot 7)

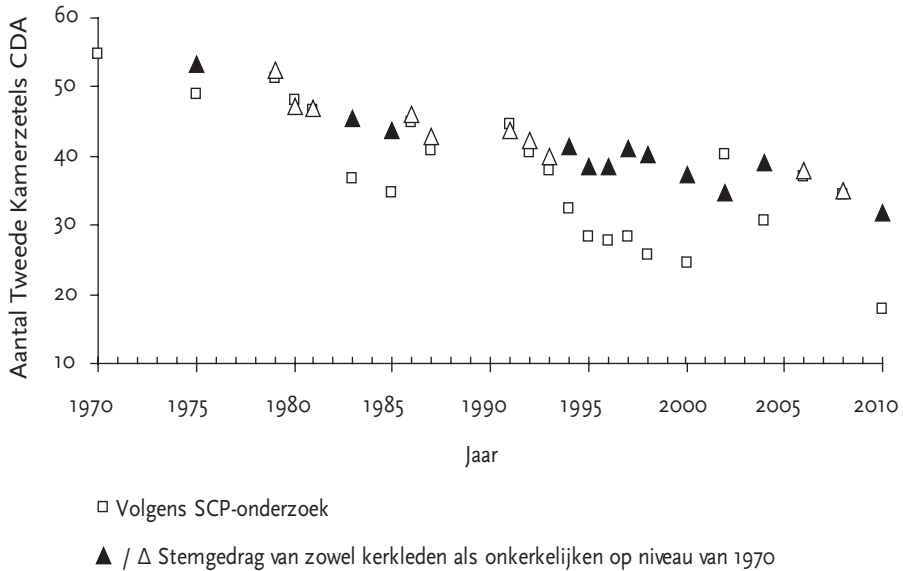
†: Een negatief verschil in de tabel betekent zetelverlies ten opzichte van 1970 door ontkerkelijking/ontzuiling, een positief verschil is zetelwinst ten opzichte van 1970.

*: het verschil in zetels door ontzuiling (stemgedrag totaal) is de optelsom van de bijdrage van het stemgedrag onder kerkleden en van het stemgedrag onder onkerkelijken. Door afronding kan er echter een fout van 1 zetel in de optelsom ontstaan.

De bijdrage van ontzuiling

Naast ontkerkelijking, die steeds tot een substantieel zetelverlies leidde, is er mogelijk ook een effect van ontzuiling op het aantal CDA-zetels. Als we simuleren dat zowel kerkleden als onkerkelijken niet veranderden in hun stemgedrag, dan krijgen we zicht op de bijdrage van dit proces. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen het totale effect van het stemgedrag onder kerkleden en onkerkelijken samen en de bijdrage van beiden afzonderlijk. Uit de vorige paragraaf bleek immers dat beide veranderingen elkaar kunnen tegenwerken en zelfs kunnen opheffen.

Figuur 5: Het geobserveerde aantal Tweede Kamerzetels voor het CDA tussen 1970 en 2010 volgens het SCP (□) en het aantal zetels als het stemgedrag sinds 1970 niet was veranderd (▲ = significant, △ = niet significant)

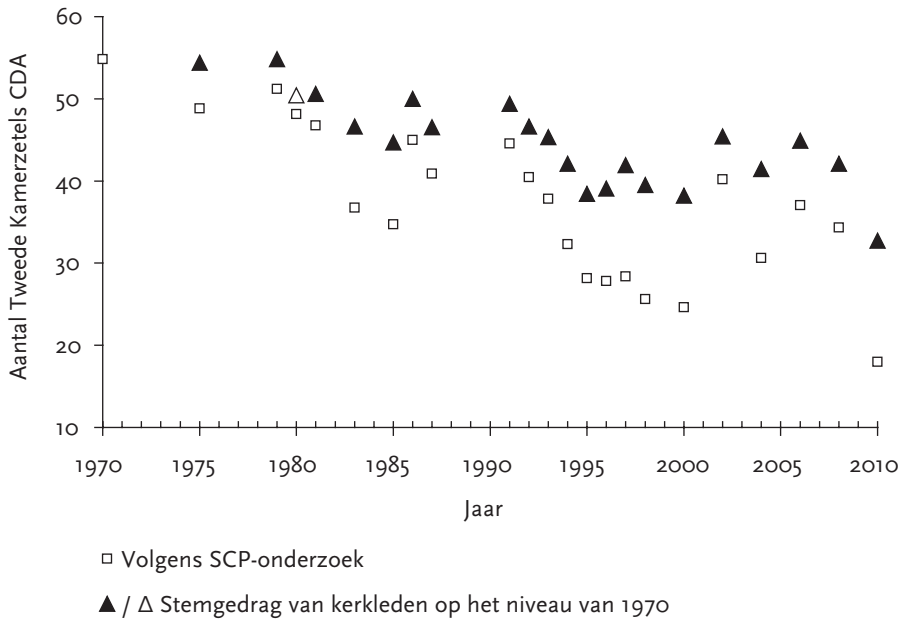

De totale bijdrage van ontzuiling ziet er wezenlijk anders uit dan die van ontkerkelijking. Allereerst valt op dat voor veel jaren deze bijdrage nagenoeg afwezig is, namelijk in 1979-1981, 1986-1993, 2006 en 2008. In de jaren 1983 en 1985, de periode 1994 tot en met 2000 (geen regeringsdeelname) en de jaren 2004 en 2010 is de bijdrage echter behoorlijk sterk (minimaal -9) met uitschieters van -14 in 1998 en 2010 (zie ook tabel 2). Een eenmalige uitzondering is het succesvolle verkiezingsjaar 2002 waarin de bijdrage niet negatief, maar positief is met 5 zetels. We zullen nog laten zien dat dit niet komt omdat kerkleden massaler op het CDA stemden dan in 1970 maar omdat juist onkerkelijken dat veel meer deden dan in 1970. Wel is het zo dat de grote zetelwinst ten opzichte van het verkiezingsjaar daarvoor (1998) vooral komt doordat naar verhouding veel kerkleden weer stemden op het CDA en in mindere mate doordat ook relatief veel onkerkelijken stemden op het CDA (zie figuur 3b). Samenvattend kan geconcludeerd worden dat de bijdrage van ontzuiling, dat wil zeggen het veranderde stemgedrag van kerkleden en onkerkelijken pas goed zichtbaar wordt na 1993, daarvoor is het vooral de ontkerkelijking die de neergang bepaalt (zie ook tabel 2).

De bijdrage van de kerkleden

De vorige figuur liet zien wat per jaar de ontzuiling bijdroeg aan het aantal CDA-zetels. Nadeel van deze weergave is dat niet duidelijk is wat de invloed van het stemgedrag van de kerkleden en van de onkerkelijken afzonderlijk is geweest. Om die reden is de bijdrage uitgesplitst door te simuleren dat alleen het stemgedrag van de kerkleden op het niveau van 1970 bleef (figuur 6/ tabel 2) en een simulatie waarin alleen het stemgedrag onder onkerkelijken onveranderd bleef (figuur 7/tabel 2).

Figuur 6: Het geobserveerde aantal Tweede Kamerzetels voor het CDA tussen 1970 en 2010 volgens het SCP (□) en het aantal zetels als het stemgedrag onder kerkleden sinds 1970 niet was veranderd (▲ = significant, △ = niet significant)

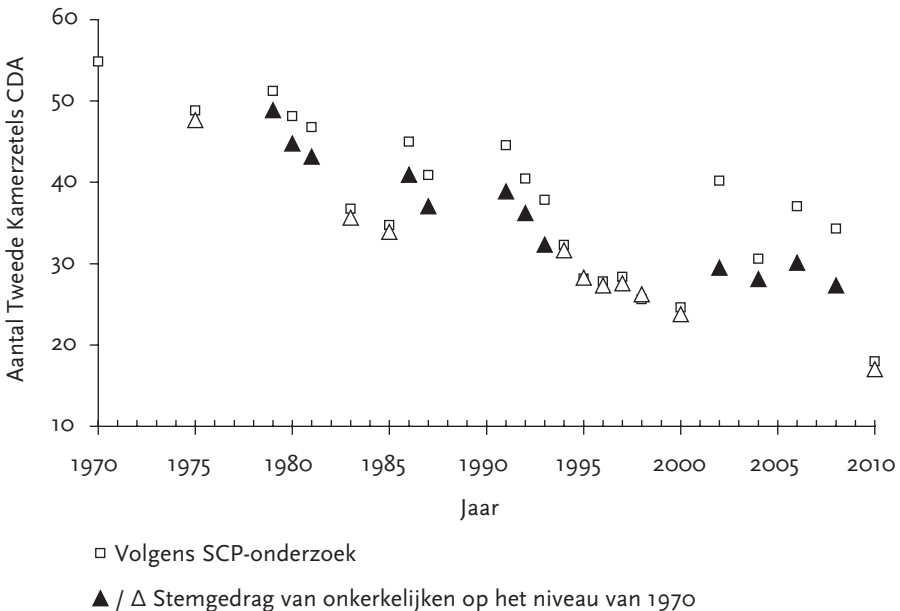

Uit figuur 6 blijkt dat tussen 1975 en 2010 het stemgedrag van de kerkleden steeds tot zetelverlies leidde ten opzichte van 1970. Dit verlies was echter niet constant, met name in 1983, 1985, 1994-2000 en 2004 lag het verlies op minimaal -10. Het laatste jaar (2010) levert echter het grootste verlies op uit de gehele periode, namelijk -15. Dat is bijna twee keer zo veel als het verlies ontstaan door ontkerkelijking (-9).

De bijdrage van de onkerkelijken

Het stemgedrag van onkerkelijken heeft beduidend minder bijgedragen aan het aantal zetels; in veel jaren is de bijdrage niet significant afwijkend van nul zetels (zie figuur 7). Alleen in de jaren 1981, 1986-1993 en 2006 en 2008 is de zetelwinst redelijk (tussen 4 en 7). Er is echter één uitzondering en dat is het verkiezingsjaar 2002, dat ook al in figuur 5 opviel. Doordat meer onkerkelijken dan ooit op het CDA stemden in dat jaar, was de winst 11 zetels. Samenvattend kunnen we concluderen dat de onkerkelijken door hun stemgedrag een enigszins dempend effect hebben gehad op het zetelverlies in sommige jaren (vooral in 1986-1993 en 2006-2008). Tot slot merken we op dat het echec in 2010 veroorzaakt werd door ontkerkelijking en doordat kerkleden massaal niet meer CDA stemden. Maar het kwam ook doordat onkerkelijken nauwelijks meer op de partij stemden en niet meer een deel van het verlies opvingen.

Figuur 7: Het geobserveerde aantal Tweede Kamerzetels voor het CDA tussen 1970 en 2010 volgens het SCP (□) en het aantal zetels als het stemgedrag onder onkerkelijken 1970 niet was veranderd (▲ = significant, △ = niet significant)

4. Conclusie en discussie

In deze bijdrage werd de vraag gesteld in hoeverre het dalend aantal CDA-Tweede Kamerzetels tussen 1970 en 2010 het resultaat is van ontkerkelijking en ontzuiling. Uit de resultaten blijkt dat het dalend aantal kerkleden geleid heeft tot een structureel zetelverlies van gemiddeld 9 zetels. Het wekt wellicht verbazing dat dit zetelverlies vrij constant is in de onderzochte periode terwijl het aantal kerkleden steeds kleiner werd. Men moet daarbij echter bedenken dat ten opzichte van 1970 steeds minder kerkleden op het CDA gingen stemmen en dit werd vooral zichtbaar na 1993. Daardoor werd het verschil tussen kerkleden en onkerkelijken in de voorkeur voor het CDA minder groot en dat had op zijn beurt als gevolg dat het dalend aantal kerkleden niet het effect had zoals dat op grond van de cijfers over ontkerkelijking verwacht mocht worden.

De veranderingen in stemgedrag (ontzuiling) zijn minder gradueel dan de gestage ontkerkelijking in Nederland. De constante factor is dat de CDA-voorkeur onder kerkleden begrijpelijkerwijs altijd boven dat van de onkerkelijken ligt. De bijdrage aan de zetelwinst/verlies door het veranderde stemgedrag onder kerkleden en onkerkelijken is, met uitzondering van 1983 en 1985, tot 1994 vrijwel 0. Dat komt omdat de bijdrage van kerkleden (zetelverlies) en de bijdrage van onkerkelijken (zetelwinst) vaak elkaar vrijwel in evenwicht hebben gehouden. Sinds 1994 stemmen echter steeds minder kerkleden op het CDA, terwijl onder onkerkelijken het animo zeer laag ligt. Dit resulteerde in sterk zetelverlies van 10 tot 15 zetels. Het is naar onze mening geen toeval dat dit zich vooral manifesteerde in de periode na Lubbers. De keuze voor de opvolgende fractievoorzitters (Brinkman (1989-1994), Heerma (1994-1997) en De Hoop Scheffer (1997-2001)) ging met strubbelingen gepaard en leidde tot problemen doordat het CDA voor het eerst in de oppositiebanken terecht kwam en het moest opnemen tegen de succesvolle paarse kabinetten onder leiding van Wim Kok.

Ons antwoord op de onderzoeksvraag luidt samengevat als volgt: het dalend aantal CDA-Tweede Kamerzetels houdt tussen 1970-1993 vooral verband met ontkerkelijking. Daarna werd het veranderde stemgedrag van vooral de kerkleden zeer relevant en daardoor was de bijdrage van ontzuiling in het zetelverlies vaak gelijk, of zelfs sterker, dan de bijdrage van ontkerkelijking.

Een retrospectief onderzoek is vanuit wetenschappelijk oogpunt interessant, maar politiek gezien is de toekomst van meer belang. Naar alle waarschijnlijkheid zijn er september aanstaande Tweede Kamerverkiezingen, terwijl op dit moment ongeveer 30 to 35 procent van de kiezers kerklid is. Er blijven dan nog twee onbekende factoren over: het stemgedrag onder kerkleden

en dat onder onkerkelijken. Als we binnen de bandbreedtes van het verleden blijven, kunnen we twee toekomstscenario's schetsen. In een slecht scenario (uit 2010) stemt 5 procent van de onkerkelijken op het CDA en 25 procent van de kerkleden. Dat levert 17 zetels op en dat is nog altijd hoger dan de peilingen uit de eerste vier maanden van 2012. In een zeer gunstig scenario stemt 10 procent van de onkerkelijken en 50 procent van de kerkleden op het CDA. Dat zou dan 33 zetels opleveren.⁹ Dit laatste scenario is echter zeer rooskleurig omdat we dan percentages uit hoogtijdagen nemen, maar niettemin lukte dat in 2002 ook met 47% stemmen onder kerkleden en 15% onder onkerkelijken. Het CDA-beleidsstuk 'Kiezen en verbinden' uit 2012 laat echter nog niet veel zien van pogingen om het christelijke deel van Nederland weer aan zich te binden. Uit onze analyses komt naar voren dat daar juist, ondanks ontkerkelijking, nog steeds een groot potentieel CDA-electoraat is te vinden. Het is ook niet aannemelijk dat het tempo van ontkerkelijking op de wat langere duur nog steeds circa 3,5 procentpunten per 5 jaar zal zijn. Er blijft vermoedelijk nog lang een harde kern van kerkleden over, die vermoedelijk door cohortvervanging verder krimpt maar wel in een lager tempo. Mocht dit juist zijn, dan zijn er ook op de middellange termijn mogelijkheden om het tanend appèl aan de (kerkelijke) kiezer om te buigen. Gelet op de resultaten van deze studie vereist dat echter eerst en vooral een politieke koers die zichtbaar gebaseerd is op christelijke beginselen.

Noten

- 1 Wij bedanken Paul Dekker, hoofd van de onderzoeksgroep *Participatie & Bestuur* binnen het SCP, voor de hulp om alle afzonderlijke bestanden te koppelen en voor de bereidheid de meest recente steekproef uit 2010 beschikbaar te stellen voor dit onderzoek. Verder een woord van dank aan de deelnemers van het maandelijks vakgroepseminar van de sectie Sociologie, Radboud Universiteit Nijmegen, voor hun opbouwende commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 2 Voor het bepalen van het aantal zetels hebben we het percentage respondenten dat op het CDA zou gaan stemmen, vermenigvuldigd met 150 en afgerond naar het dichtstbijzijnde gehele getal. Dit wijkt in geringe mate af van de berekening van het echte aantal Tweede Kamerzetels na verkiezingen, omdat dan rekening wordt gehouden met kiesdrempel, restzetels en lijstverbindingen.
- 3 We zijn uitgegaan van een 90% betrouwbaarheidsinterval en een normale verdeling. Dit betekent dat 90% van alle toevalssteekproeven met 1360 respondenten een

90%-betrouwbaarheidsinterval heeft dat het daadwerkelijke virtuele aantal CDA-Tweede Kamerzetels in de populatie bevat.

Het is statistisch zuiverder om van een binomiale verdeling uit te gaan, maar gezien de steekproefgrootte is deze verdeling nagenoeg gelijk aan de normale verdeling. Ter illustratie: voor het jaar 1991 met 29,7% CDA stemmers, is het 90% betrouwbaarheidsinterval +/- 3 zetels (berekening: $1,645 * (\sqrt{29,7 * 70,3}) / \sqrt{1360} = 2$ procent, in zetels: 3).

- 4 In grote gemeenten is het percentage CDA-stemmers lager dan in kleine gemeenten (zie CBS statline: <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=81107NED&D1>). Door van te voren de steekproef zo te structureren ('te stratificeren') dat een goede afspiegeling van alle gemeenten gegarandeerd is, voorkomt men dat het percentage CDA-stemmers te laag (te hoog) wordt doordat door toeval te veel respondenten uit grote gemeenten (kleine gemeenten) in de steekproef terecht zijn gekomen.
- 5 De odds ratio is de factor waarmee de CDA-stemverhouding onder kerkleden verschilt van de CDA-stemverhouding onder onkerkelijken. In 1991 stemde bijvoorbeeld 49,9% van de kerkleden op het CDA en dus 50,1% niet. De stemverhouding was daarmee nagenoeg 1 (49,9 / 50,5). Voor onkerkelijken was de stemverhouding 11,6 / 88,4 = 0,13. De odds ratio is daarmee 7,7 (1 / 0,13). Het voordeel van de odds ratio is, dat de waarde niet afhangt van het percentage kerkleden en van het percentage CDA-stemmers, waardoor vergelijkingen door de tijd goed mogelijk zijn. Een nadeel is het ontbreken van een bovengrens, zodat men niet weet of de hoogte van de odds ratio een sterk dan wel zwak effect betekent. Een ander nadeel is dat het geen inzicht geeft in de veranderingen in het stemgedrag van de kerkleden en onkerkelijken, de odds ratio kan namelijk veranderen doordat kerkleden anders stemmen, maar ook doordat onkerkelijken anders stemmen.
- 6 De correlatie is berekend met de Cramer's V. Deze ligt altijd tussen 0 (geen verband) en 1 (perfect verband: alle kerkleden stemmen CDA, alle onkerkelijken stemmen niet CDA). In het geval van de hier gebruikte dichotome variabelen (kerklidmaatschap en stemmen op het CDA) is Cramer's V overigens exact gelijk is aan de bekende correlatie coëfficiënt van Karl Pearson (Te Grotenhuis & Van der Weegen 2011).
- 7 Voor de toets moet de standaardfout van het verschil tussen het geobserveerde percentage CDA-stemmers (p_1) en het gesimuleerde percentage (p_2) worden berekend waarbij de verdeling van x (= het percentage kerkleden) als het effect van x (de variabele kerklidmaatschap) stochastisch is. Deze standaardfout (notatie: $\sigma_{p_1-p_2}$) is gelijk aan het product van twee verschillen. Het eerste verschil is dat tussen de ongecorrleerde discrete stochasten met verwachting 0,614 en 0,475 (de percentages kerkleden) in 1970 en 1991. Het tweede verschil is dat tussen de eveneens ongecorrleerde discrete stochasten met verwachting 0,116 en 0,497 (de effecten in 1991). De uitkomst hiervan is 0,0075.

Via een empirische benadering (10 miljoen trekkingen uit de 4 onafhankelijke stochasten) is de verdeling van $\sigma_{p_1-p_2}$ gecontroleerd, deze bleek steeds nagenoeg normaal verdeeld. Omdat we weten dat onkerkelijken minder dan kerkleden geneigd zijn op het CDA te stemmen en het aantal kerkleden is gedaald, is de verwachting dat het verschil p_1-p_2 negatief is. Om die reden is rechtszijdig getoetst met een $\alpha = 5\%$. We gaan dus uit van $(p_1 - p_2) + 1.645 * (\sigma_{p_1-p_2})$. Dit levert een waarde op van $-0,041 ((0,297 - 0,351) + 1.645 * 0,0075)$. In zetels is dat afgerond $-8 + 2 = -6$. De maximale waarde van het verlies is waarschijnlijk $-10 ((0,297 - 0,351) - 1.645 * 0,0075) * 150$. Voor de simulatie om de bijdrage van kerklidmaatschap te bepalen, wordt de standaardfout $\sigma_{p_1-p_2}$ berekend met 6 onafhankelijke discrete stochasten met verwachtingen 0,614, 0,475 (ontkerkelijking), 0,116, 0,499, 0,044 en 0,567 (effecten kerklidmaatschap). De exacte berekeningen zijn verkrijgbaar bij de eerste auteur.

- 8 In tabel 2 staan de *afzonderlijke* bijdragen van ontkerkelijking en ontzuiling. Het *totale* effect van beide processen is gelijk aan het verschil tussen het aantal geobserveerde zetels in 1970 (55) en het betreffende jaar. Zo is in 1991 het geobserveerde aantal CDA-Tweede Kamerzetels 45. Het totale effect van ontkerkelijking en ontzuiling is daarmee $-10 (45-55)$. De afzonderlijke bijdrage van ontkerkelijking is -8 . Van het veranderde stemgedrag onder onkerkelijken is de bijdrage 6 en van het veranderde stemgedrag onder kerkleden is de bijdrage -5 . Opgeteld leveren deze drie bijdragen 7 zetels verlies op $(-8 + 6 + -5)$. Dit is minder dan het totale effect (-10) en dat komt omdat de gemeenschappelijke bijdrage niet is meegenomen ter hoogte van 3 zetels. Op de triviale vraag 'wat zou er zijn gebeurd als zowel de ontkerkelijking als ontzuiling op het niveau van 1970 was gebleven?' is het antwoord dat het CDA dan even groot was gebleven.
- 9 Berekening voor het slechte scenario (70% onkerkelijken, 30% kerkleden, stemgedrag 5% onder onkerkelijken, 25% onder kerkleden): $(0,70 * 0,05) + (0,30 * 0,25) = 0,035 + 0,075 = 0,11 * 150 = 17$ zetels. Berekening beste scenario: $(0,70 * 0,10) + (0,30 * 0,50) = 0,07 + 0,15 = 0,22 * 150 = 33$ zetels.

Literatuur

Aarts, C.W.A.M. & J.J.A. Thomassen (2008),

Dutch Voters and the Changing Party Space 1989-2006, in: *Acta Politica*, 43, 203-234.

Andeweg, R.B. & J.J.A. Thomassen (2011),

Van afspiegelen naar afrekenen? De toekomst van de Nederlandse democratie, Leiden: Leiden University Press.

Andeweg, R.B. (1995),

Afscheid van de verzuiling?, in: Holsteyn, J.J.M. & B. Niemöller (red). *De Nederlandse kiezer 1994*, Rijksuniversiteit Groningen: DSWO Press.

- Becker, J. (2003),
De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes. 40% of 60% buitenkerkelijken?,
 Den Haag: SCP. Pdf via : <http://www.scp.nl/dsresource?objectid=21022&type=org>
- Becker, J. & J. de Hart, (2006),
Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met de kerken en de christelijke traditie, Den Haag: SCP.
- Clogg, C.C. (1978),
 Adjustment of rates using multiplicative models, in: *Demography*, 15, 523-539.
- Dekker, P. & J. den Ridder (2011),
Stemming Onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven,
 Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. Pdf via: http://www.scp.nl/Publicaties/Alle_publicaties/Publicaties_2011/Stemming_onbestemd
- Eisinga, R. & Felling, A. (1990),
 Church membership in the Netherlands, 1960-1987, in: *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29, 108-112.
- Eisinga, R., A. Felling, & Ph.-H. Franses (1997),
 De afbrokkeling van het electoraat van (de voorlopers van) het CDA, 1965-1994, in:
Sociologische Gids, 44, 77-99.
- Elsinga, J. & G. Voerman (2002),
Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998, Den Haag: SDU.
- Grotenhuis, M. te, R. Eisinga & P. Scheepers (1998),
 Welke gevolgen heeft ontkerkelijking? Een verkenning op het terrein van cultuur, demografie, economie, politiek en welzijn in Nederland tussen 1970 en 1995, in:
Tijdschrift voor Sociologie, 19, 5-32.
- Grotenhuis, M. te & T. van der Weegen (2011),
Statistiek als hulpmiddel. Een overzicht van gangbare toepassingen in de sociale wetenschappen, Assen: Van Gorcum.
- Irwin, G.A. & J.J.M. van Holsteyn (1989),
 Towards a more open model of competition, in: *West European Politics*, 12, 112-138.
- Jansen, G. (2010),
Social Cleavage and Political Choices. Large-scale comparisons of social class, religion and voting behavior in Western democracies (dissertatie), Nijmegen: Ipskamp.
- Meer, T. van der, E. van Elsas, R. Lubbe & W. van der Brug (2012),
Kieskeurige kiezers: een onderzoek naar de veranderlijkheid van Nederlandse kiezers, 2006-2010, Amsterdam: UvA (pdf via: <http://home.medewerker.uva.nl/t.w.g.vandermeer/page3.html>)
- Need, A. & N.D. De Graaf (2005),
 Zich bekeren en wisselen van kerkgenootschap in Nederland, in: *Mens en Maatschappij* 80, 288-304.

Xie, Y. (1989),

An alternative purging method: controlling the composition-dependent interaction in analysis of rates, in: *Demography*, 26, 712-716.